

ПОЛИТИКОГЕОГРАФСКИ ОСОБЕНОСТИ НА ПОРТУГАЛСКАТА ТЪРГОВСКА И ВОЕННО-МОРСКА ЕКСПАНЗИЯ В ДАЛЕЧНИЯ ИЗТОК

(сп. Геополитика, бр. 3, 2009)

Далечният Изток е географско понятие, което обхваща цивилизационния ареал на индийската, китайската и японската цивилизация в Южна и Югоизточна Азия. От началото на XVI в. това пространство предизвикало интереса на европейските мореплаватели и търговци, благодарение най-вече на подправките, които били широко търсени по европейските пазари. По силата на Турдесийския договор (1494) Португалия придобила законното право да търгува с източни стоки. За да може да успее в този отдалечен и непознат район португалският флот трябвало да разчита на една добре планирана морска стратегия.

Целта на статията, която е от областта на политическата география, геополитиката и геостратегиата, е да се разкрият политикогеографските особености на португалската търговска и военно-морска експанзия в Далечния Изток. Последователно са анализирани геополитическите аспекти и геостратегическите особености, свързани с изграждането на колониалната империя в Изтока и нейната същност, както и причините, довели до разпадането и, конкретно – вътрешнополитическите проблеми, конкуренцията на холандския флот и трудностите по поддържането на нейната цялост.

Португалия била колониална държава чак до 1975 г., когато се разделила с Източен Тимур и африканските владения от задморската си империя. В периода 1530-1822 нейна колония била Бразилия, където португалците отглеждали каучуконосно дърво, тръстика, кафе и добивали злато, диаманти и желязна руда. След загубата на Бразилия Португалия се ориентирала към Африка, където превърнала в свои владения някои области, най-големи сред които били Анола и Мозамбик. През 1498 г. португалският мореплавател Вашку да Гама достигнал пристанището на Каликут при Малабарския бряг на Индия, което довело до създаването на колонии по крайбрежието на Индийския океан. С цената на много жертви и огромни трудности Португалия започнала изграждането на източната част от своята колониална империя.

Търговското господство и военно-морската стратегия

Португалската колониална организация в Далечния Изток представлява епичен и необикновен разказ за величието и падението на един европейски народ, разгледани през призмата както на политическата география и стопанската история, така и от гледна точка на чисто морално-философските размишления. Начертаването на един грандиозен план за създаване на отвъдморска империя било сравнително лесна задача в този обширен и богат на ценни стоки район, контролиран ревниво от арабските търговци и исляма. Изпълнението му обаче било прекалено трудно заради огромното разстояние между метрополията и Индия, съответно непосилния тропично-мусонен климат. Португалският флот при това трябвало да се сражава с турци, араби, персийци и малайци, които били прочути с военната си сила и мощ. Единственото предимство на португалците срещу многократно превъзходящия ги съперник било във въоръжението и корабите.

Презморската експанзия на Португалия преминала през четири основни етапа. Първият обхванал периода между 1501 и 1505 г. и се свързвал с дейността на Дуарте Пашеку Перейра, който приложил методите на организация и защита на търговията по крайбрежието на Източна Африка. През втория етап (1505-1509) бил създаден поста вицекрал на Индия и като такъв бил назначен Франсишку Алмейда. Вицекралите били подпомагани в дейността си от секретар на общата администрация (първоначално един, после трима), контролори на хазната, за да проверяват дали се спазват кралските разпоредби, и от един главен съдия, на който се полагало върховното управление на правосъдието. Имало още капитани, кметове, управители на фактории и началници на крепости. По времето на Алмейда започнала да се води адекватна на новата географска среда геополитика, при която португалците се опитвали да упражняват господството си в западната част на Индийския океан. Особено важен бил периода до 1515 г., когато начело на португалската инвазия в Ориента бил Афонсу де Албукерки. Той основал Португалска Индия и наложил нови и окончателни методи на завладяване и господство. Четвъртият етап продължил до 1557 г. и определил характера на португалския монопол по бреговете на Индийския океан. Особено плодотворно било времето до 1529 г., когато с Испания бил подписан Сарагоския договор. Периодът приключил със смъртта на крал Жуау III, след което значението на империята в Изтока бързо намаляло за сметка на колониите в Южна Америка и Африка.

От началото на XVI в. експедициите към Индия зачестили. За разлика от използваните дотогава кораби сега вече каравелите и галеоните били обзаведени с модерни за времето си оръдия и били много по-големи и тежкотоварни, докато екипажите, съставени някога от по двеста-триста моряка, включвали армия от над две-три хиляди войници, начело на които не били вече “стари морски вълци”, а високопоставени дворцови аристократи, които се борели за назначения, титли и богатства. Скъпоценните камъни и метали, коприната, златарските изделия, сребърните украшения, орнаментите от слонова кост и най-вече ароматните подправки (черен пипер, канела, карамфил, джиджифил, шафран, индийско орехче) разпалили въображението и алчността на португалските търговци, авантюристи и мореплаватели. Многобройни флотилии, повечето от които били ръководени от талантиви военни пълководци, били изпращани редовно на изток. Възможността за мирни търговски връзки с местните владетели, основаващи се на изгода и приятелство, била практически неосъществима. Посланическите мисии и любезности завършвали с бомбардирането на местните пристанища. Мирните преговори били обречени на неуспех и поради друга важна причина – португалската политика в Индия била поверена на благородниците, чийто воинствен дух пораждал насилие и вместо да преодолеят съперничеството чрез проговори и компромиси, те предпочитали да правят това, което най-добре умеели, а именно да воюват за своя крал и родина. Тази ситуация изисквала добре планирана морска и военна тактика, тъй като португалците трябвало да се изправят срещу силен и добре подготвен съперник, далеч от своята територия, в едно огромно пространство, което предлагало толкова добри изгоди, с многобройните си пристанища и добре развита мрежа от търговски пътища, но и все така си оставало чуждо, враждебно и непознато.

В началото на този труден процес португалската морска организация страдала от липсата на единен център, който да гарантира сигурността и стабилността на управлението. С течение на времето, особено

след окупирането на Кочин¹, било взето решение столицата на империята в Изтока да бъде построена в Гоа – разположена на остров в съседство със западния бряг на Индия, тя разполагала с удобно пристанище и стратегическо местоположение, което можело да осигури господство над морските пътища към Персийския залив и Червено море. Според португалските стратегии, който притежавал Гоа владеел пътищата за Ормуз и Аден, а оттам за Индийския и Тихия океан.

Битката с местното население и обсадата на Гоа били трудно начинание, но през 1510 г. португалската армия залавяла града. По този начин била създадена жадуваната база за морско-военните маневри и търговските офанзиви в района. След неговото завладяване започнал строежа на крепост и католически църкви, бързо развитие получило и корабостроенето. Този индийски град бил столица на португалската колониална организация до 1961 г.²

За да бъдат овладени търговските маршрути, свързващи богатите пристанища по бреговете на Индийския океан, трябвало да бъде изградена мрежа от опорни пунктове, които да пазят входовете на океана от нашествия и това именно била основната идея на португалската задморска експанзия в Изтока. В началото на XVI в. морската стратегия се изразявала в завземането на четири важни опорни точки, които могли да осигурят търговския монопол.

Най-важна била крепостта при нос Добра Надежда в южната част на континента Африка. Носът на бурите, както бил наричан по онова време, бил достигнат за пръв път от Бартолумеу Диаш, а след експедицията на Вашку да Гама бил превърнат от португалците в стратегическо брегово укрепление и преден пост към богатствата на Ориента. На другия край на океана Малака представлявала гъстонаселен град с огромно пристанище и кръстопътно местоположение, център на огромен островен свят, богат на екзотични подправки. През 1511 г. стотици малки лодки обсадили португалската армада, която се насочила към пристанищата на града. Султанът на Малака бил добре подготвен – срещу португалската армия стоели дулата на осем хиляди оръдия, тридесет хилядна войска и дори четиринадесет военни слона. За португалците нямало съмнение, че който завладее Малакския пролив, ще владее цялата ориенталска търговия. На 25 юли 1511 г. започнала една от най-важните битки за разпределение на търговията с подправки в района на Мусонна Азия през XVI в.

Пристанищният град бил поделен на китайска и малайска част, свързани с мост. Превземането на моста придобило решаващо значение. Португалците не могли да се справят с огромната армия и били принудени да се върнат на корабите си, откъдето безучастно гледали издигането на укрепления. Нова битка за моста била проведена на 10 август, когато в края на деня, след много жертви и от двете страни, благодарение на нещо на пръв поглед безмислено – убиването на слоновете, португалците завладели моста. След няколко часа паднал и султанският дворец. Гледката била ужасна – реки от кръв се стичали надолу към морето, къщите били опожарени, а градът напълно унищожен. Малака при това била само едно от многото места по

¹ Кочин бил пристанищен град, разположен южно от Каликут, където португалците построили форт, като някои от малабарските князе обсадили крепостта, но благодарение помощта на корабите от португалската ескадара, които кръстосвали морето, местните владетели били принудени да дебаркират. Защитата на Кочин отрано показала силата и слабостта на португалския флот в Индия. Дисциплинирани, прекрасно въоръжени и снабдени с мощни и бързоходни кораби, португалците с лекота могли да побеждават своите далеч по-многочислени съперници. Ако корабите били наблизко, форговете изглеждали непобедими, но когато се връщали към родината, натоварени с подправки, португалските позиции били силно застрашени. Това наложило създаването на постоянна база, която да регулира стратегията и управлението в Изтока.

² Днес в Гоа са запазени внушителни останки от многобройните португалски сгради в ренесансов стил, които напомнят за господството на португалците през XVI в.

брега на океана, където се случили подобни събития и то точно тук, където португалските мисионери трябвало да принесат християнството. Така ли е трябвало да стане това?

Превземането на Малакското султанство довело да осъществяването на търговски връзки с Цейлон, Тайван, Ява, Суматра, Сиам и Бирма. Малака била и отправна точка към мечтаните Молукски острови. Макар и за кратко тя бил португалски град с голяма крепост, болница и църкви, пряко подчинен на Гоа команден пункт към експанзията в Далечния Изток.

Следващата важна стъпка била овладяването входа на Червено море. За тази цел португалските армади се насочили към Сокогра, но тъй като островът се намирал сравнително далеч от бреговете му, той бил бързо напуснат. Аден – крепост в южния край на Червено море, отдавна приковавал вниманието на португалските колонизатори със стратегическото си географско положение. Годината била 1513 г., когато била предприета рискована офанзива към пристанището на града. Геополитическите планове на португалските адмирали били грандиозни, но и практически невъзможни за осъществяване, а важна геостратегическа цел било пресичането достъпа на турския султан до Индийския океан. До 1515 г. аденската крепост била многократно обсаждана, но съпротивата и така и не могла да бъде сломена. Всъщност експедициите в Червено море се превърнали в истинска военна катастрофа. Всички опити за обсадата на Аден били несполучливи и градът не могъл да се превърне в португалско владение.

Въпреки подобни неблагоприятия португалците успели да овладеят източната търговията. Скоро след поражението при Аден, те окупирали Ормузкия проток. Стратегически разположен в южната част на Персийския залив при оманския бряг, Ормуз бранел залива от други европейски нахлувания и бил португалска собственост до 1622 г.

Славата за жестокостта на португалските нашественици, която била малко преувеличена, нараствала, докато препълнените със скъпоценности и ароматни подправки кораби потегляли един след друг към родината. За кратко военни фортове, над които се веел червено-зеленият флаг, се установили по източния бряг на Африка и крайбрежието на Индия. По същото време португалски търговци се отправили към непристъпното за европейски кораби Жълто море и започнали да осъществяват търговия с Китай и Япония, които при това били ксенофобски настроени¹.

Незавладян до този момент оставал Молукският архипелаг. Според легендите тайнствените острови били приказно място, истински земен рай, богат на непознати в Европа екзотични стоки. Нито един мореплавател обаче не знаел къде точно се намират те. В Лисабон подозренията, че архипелагът попадал в испанската зона, по силата на спогодбата от Турдесия², се засилвали. Подобна хипотеза изказал и португалският мореплавател Фернанду Магелан, който през 1518 г. представил своя план за откриването на островите в кастилския кралски двор³. Три години по-късно Магелан достигнал островите и те станали испанско притежание, което довело до поредния конфликт между двете морски сили. Всичко обаче било

¹ В близост до китайския бряг португалците установили търговска кантора в Макау, където местният мандарин не спазил имперските закони, и чак до 1999 г. това пристанище, наричано вече Аомън, било под португалски контрол. По време на японската изолация, свързана с периода на шогуната (1633-1854), на португалците било разрешено да извършват търговия в района на Нагазаки.

² Според Турдесийския договор районът на Далечния Изток попадал в колониалната зона на Португалия, но конкретно Молукските острови били в испанската сфера

³ В тази деликатна ситуация Магелан се обърнал към испанския крал, тъй като неговите заслуги не били оценена подобаващо в Португалия. Опитите да бъде спряно от португалския монарх били неуспешни, като мореплавателят дори заявил, по думите на един летописец от епохата, че “в Испания просяците живеят по-добре, отколкото в Португалия хората, които имат заслуги към своето отечество”.

решено по мирен път и през 1529 г. с договор, подписан в арагонския град Сарагоса, испанският крал продавал своите права над островите за сумата от 350 000 златни дуката. Срещу това парично обезщетение Португалия прибавяла към търговската си империя в Ориента своята най-скъпа придобивка и по силата на Сарагоския договор цялата търговия в Изтока се оказвала изцяло в нейни ръце. Разполагайки основните си сили в стратегическите пристанища по бреговете на Индийския океан, превърнато в “португалско море”, каравелите на Жуау III вече бродели и сред вълните на Тихия океан¹.

Португалската морско-военна офанзива в Далечния Изток успяла и благодарение на двамата най-влиятелни и способни индийски вицеокрали – Франсишку Алмейда и наследника му Афонсу де Албукерки. За съжаление от един момент нататък двамата били в открит конфликт помежду си, което се отразило и върху колониалната организация в региона. Алмейда завладял много важни крепости като Килуа, Суфала, Мумбаса, островите Анджидив и Кананур, основал търговски фактории в Каликут и Кочин, а битката край Диу завършила с една от най-бляскавите португалски победи в Индия. Управлението на Албукерки се свързвало с изграждането на колониалното ядро в Гоа и на многобройни крепости, най-важни сред които били Ормуз и Малака. Албукерки всъщност бил първият португалец, ангажиран със задморските дейности, който считал, че не било достатъчно да се осигури португалско господство в Индийския океан само като се насочи потокът от подправки към завладените от армията ориенталски пристанища. Според него било необходимо създаването на отвъдморска империя, която щяла да бъде първата колониална държава на изток. Основната му геополитическа идея била, че Португалия трябвало да владее всички пунктове, които контролирали навлизането в океана, и да създаде колонии по бреговете му. Само по този начин тя щяла да бъде неуязвима, както от страна на местните княжества, така и по отношение на Кастилия – най-големият португалски неприятел в Европа. Неговата стратегия се изчерпвала с думите му: “Дори когато завладеа Гоа, аз няма да се върна преди да бъде завладяна цяла Индия”.

Заради военното поражение при Аден, често неразумното си и тиранично поведение, Албукерки изпаднал в немилост пред краля. В кралския двор в Лисабон той имал много врагове, които го настройвали срещу Дон Мануел² и кралят, притеснен от нарастващия му авторитет, застрашаващ неговата собствена власт, побързал да го отстрани от заемания пост. Малко преди смъртта си вицеокралят написал изпълнено с достойнство и вълнение писмо до Мануел I, в което защитавал поведението си. Убеден със закъснение във верността му, кралят опитал да изкупи вината си, оказвайки големи почести на адмиралския син, който приел всички награди, падащи се по право на неговия баща. Индийците в Гоа, за които това бил благословен период на развитие, помнели с добри чувства управлението на Албукерки и, посещавайки гроба му, се молили за помощ срещу потисничеството на неговите наследници. Албукерки починал в края на 1515 г., когато корабът му бил на рейд, недалеч от завоюваната от него столица на португалските колонии в Далечния Изток.

¹ Това предизвикало желание за свързване на източната и западната част на империя в едно цяло, но опитите не били успешни, тъй като по тихоокеанското крайбрежие на Южна Америка вече се били разположили испанците

² Мануел I Велики (1495-1521), наречен още Щастливия, бил онзи монарх, на когото се паднали най-сладките плодове от периода на португалската експанзия на изток. Мануелизмът бил период, изпълнен с величие, който превърнал Португалия от малко и периферно кралство в силна морска държава.

Загубата на търговския монопол и разпадането на военно-морската система

Великолепието на мануелския стил изисквало цена, която била много по-висока от приходите на империята. Немалко автори, писали по въпроса, определят отвъдморската система на Португалия в Далечния Изток като нетрайна или невъзможна, а идеята за просперитет, базиран на монопола в Ориента – твърде илюзорна. Геополитическата ситуация, създадена от португалците през XVI в., благодарение на забележителната морска стратегия, която те предложили, не могла да превърне малкото кралство в световна икономическа сила.

Огромните печалби от задморската търговия и богатствата заграбени в Изтока обогатили краля и аристокрацията, като дворът на Дон Мануел се славел с невиждан разкош. Целият този външен блясък успял да прикрие застоя и упадък на самата Португалия.

Положението ѝ на колониална сила изисквало огромно натоварване и напрежение. Най-напред се почувствал недостиг на хора. В експедициите на изток загивали много войници и моряци не толкова в сражения с враговете, колкото от различни болести, при които лекарите обикновено били безпомощни. Смъртното наказание, осъждането на затвор или на каторжна работа, били заменени с изпращане в Индия. В един момент там вече било пълно със затворници и престъпници, които в замяна получавали амнистия, а флотилиите били водени от неопитни и непознаващи обстановката морски капитани. Величието в Ориента струвало на страната огромни военни усилия. Славните победи били редувани с тежки поражения в продължителни битки, в които португалските военни части никога не били достатъчни. Това било време на постоянни войни по суша и море, които се водели по бреговете на Индийския океан и чийто разходи били поемани от Лисабон.

След средата на XVI в. критикуването на икономическото начинание в Ориента вече било на мода сред португалските хуманисти. Голяма част от интелигенцията в страна смятала, че търговията с подправки е главен фактор за упадък на Португалия. Ползата от канелата и черния пипер била много по-малка от риска за живота на португалците по тези места. Поддържането на португалското присъствие в Индия вече било определяно като истинско чудо.

Внасянето на огромни количества източни стоки имало крайно неприятен ефект върху традиционното равновесие в португалското общество. Продължавала освен това пагубната традиция, започнала още преди географските открития, за интензивна емиграция от провинцията към столицата, където се появило едно ненужно дворцово и паразитно общество, което не произвеждало блага. Забогатяването на населението от първите години на ориенталската търговия било временно явление, но промените, които то предизвикало, се оказали окончателни. Кралският двор в Лисабон станал многочислен и разточителен, а едрите благородници правели всичко възможно, за да поддържат високия си социален статус и като цяло разходите им се оказвали много по-големи от приходите.

Колкото повече се увеличавало потреблението на богатата от изток, толкова повече намалявали приходите в държавната хазна, които спадали и като абсолютна, и като относителна величина. В първия случай това означавало, че стойността на внасяните стоки започнала да намалява, а във втория – че печалбата от препродажбата им ставала все по-ниска. Междувременно се нарушило и равновесието в търговския баланс заради увеличениния обем на вносните стоки.

Геополитическата ситуация към края на XVI в. била вече променена. Португалия продължавала да пази опорните си точки в Изтока, но старите търговски пътища, по които източните богатства достигали от Мала Азия до средиземноморските пристанища, отново се активизирали. С всяка изминала година превозите до Индия ставали все по-скъпи, нараствали корабокрушенията, смъртните случаи сред военното и цивилното население, както и разходите по поддържането на армадите заради по-голямата им вместимост. Все повече пирати кръстосвали Атлантика, поради което натоварените с подправки галеони, трябвало да търсят пристан на Азорите и оттам да бъдат конвоирани от военни кораби до Лисабон.

Войните в Ориента вече били прекалено скъпо удоволствие. По време на първите пътешествия към Далечния Изток португалските оръдия изглеждали мощни и сигурни, но впоследствие тъкмо португалците били тези, които се плашели от тежката индийска артилерия. Дълго време капитаните успявали да удържат превъзходството си по море, но защитата на крепостите ставала все по-трудна. Огромните човешки жертви и опожаряването на складовете с ценна стока се редували с удивителни военни подвизи срещу далеч многочислен и добре подготвен съперник.

Търговският процес бил по-труден отколкото изглеждало заради сложната обстановка в района. В Индия черният пипер най-напред трябвало да бъде купен преди да бъде натоварен на корабите. Повечето индийски княжества при това предпочитали да изнасят чрез посредничеството на арабите. Разплащането с местните търговци обикновено ставало с пари, а в някои случаи и със стокова размяна. Португалците продавали стоки, които изобилствали в Европа, но в Индия били редки, интересни и скъпи – мед, олово, живак, платове и др. Всички те обаче били купувани от чужбина, тъй като не се произвеждали в страната¹. Плащало се с кредит на различни банкови кантори, който впоследствие трябвало да бъде изплащан със стоката, докарвана от армадите.

Поради тази причина португалският крал решил да открие терминал за източните стоки във фламандското пристанище Антверпен. Факторията там представлявала търговска организация, която осъществявала връзките между Португалия и цяла Западна Европа. Кредитите обаче били твърде високи, понякога и над 25 % годишна лихва. Кралският двор задлъжнял и към 1524 г. дължал вече три милиона крузадуш, което съответствало приблизително на стойността на стоките пренасяни в рамките на един тригодишен период.

По правилата на пазарната логика, при огромното количество подправки, което предлагал европейският пазар, спадането на цената им било очаквано явление. Когато старите търговски пътища започнали да се възстановяват, италианските градове отново получили възможност за активна търговска дейност. Сега европейците трябвало да избират между черния пипер, внасян от Португалия и този, който се продавал в Италия. Италианците претендирали, че тяхната подправка е по-качествена, тъй като португалският пипер пътувал много по-дълго по море и следователно се развалял. По този начин се завързала и търговска война.

Като следствие от тези процеси португалската нация напрекъснато обеднявала. Черният пипер и канелата били заплащани не само със злато, но и с живота на хората. Корабите, отплаващи от естуара на Тежу, били пълни с португалци, а се връщали натоварени с източни стоки. Чувалите с пипер заемали

¹ Според изследванията, през XVI в., времето в което Португалия осъществила търговски монопол в Далечния Изток, нямало никакви сведения на територията на страната да е започнала някаква нова производствена дейност. Занаятчийското производство от XVI в. в този смисъл, не се различавало особено от това през XIII в.

мястото на умрелите по време на пътуване и тези, които оставали в Индия и никога повече не се завръщали. Смъртността в открито море била твърде висока, като обикновено оцелявал не повече от половината екипаж. Освен това португалците трудно понасяли и мусонния климат. Към болестите можем да прибавим и честите корабкрушения, тъй като Индийският океан бил прекосяван през влажния сезон, изпълнен с ужасни тропически бури, при които галеоните трудно оцелявали и често потъвали без да достигнат крайната си цел.

Експанзията на Изток довела до големи проблеми в социалния климат и обществения живот в страната. По време на географските открития аристокрацията била обуздана и превърната в слуга на краля, едрата буржоазия на практика изчезнала и на политическата сцена се появило едно твърде стабилно духовенство. То започнало да става все по-силно и да придобива значително по-голямо политическо влияние.

Ориенталските богатства не успели да достигнат до португалското село. Сред селското население, което било и най-многобройно, отрицателните последици от експанзията били особено чувствителни. Борбата за по-високо заплащане на селяните била невъзможна, тъй като робите вършели приблизително същата работа като тях. При това роботърговията из португалските земи процъфтявала, като според някои изчисления, всяка година били внасяни около десет-дванадесет хиляди африкански роби.

Икономическите промени, дължащи се на презморските инициативи, довели до внезапното забогатяване на придворните аристократи, особено по времето на Мануел I, като за всички тях да се работи не било никак престижно. Дните си те прекарвали във веселие, постоянни празници, представления и непрекъснат церемониал, което рязко контрастирало на живота на обикновения португалец. Тази аристокрация, която трябвало да олицетворява средната класа, била изключително богата, но напълно безполезна, като само паразитирала около кралския двор и с тежестта си смазвала произвеждащата класа, представена почти изцяло само от селяните.

Богатствата на Изтока поддържали блясъка и разкоша на кралския двор и огромната аристокрация, а политиката на меркантилизъм¹ подценила местното производство, поради което настъпил сериозен застои в икономиката. Буржоазната класа през целия XVI в. останала слаба и не играела каквато и да било роля в обществения живот. Много скоро в търговската дейност и занаятчийското производство се появили чужди търговци – фламанди, немци, венецианци, ломбардци, флорентинци. Крайният икономически резултат от търговския монопол в Изтока, благодарение на бляскавите победи на португалската армия, дала толкова много жертви в битките, уви, бил твърде неприятен. Всъщност равнотежката от експанзията била проста – богата държава и бедна нация.

Португалия не била и свободна страна. Когато кралството навлязло в европейското културно пространство, западната част на европейския континент била разделена на два враждуващи лагера – една католическа и консервативна Европа, подчинена на Папата, и противопоставящата и се реформистка и занаятчийска Европа, бунтуваща се срещу Рим. Конфликтът се дължал на социално-икономически различия, но се проявил под формата на културен проблем. Поради географското си положение, социалния състав, икономическото развитие и политическото си състояние, Португалия застанала на страната на

¹ Меркантилизъм е икономическа теория, която възникнала в края на XVI в., като основната и идея била свързана със стремението към забогатяване чрез активна външна търговия, което било възможно само при осъществяване на отвъдморска експанзия. Основен нейн принцип е поддържането на положителен търговски баланс, при който приходите от износа трябва да надвишават разходите по вноса.

католическите сили в този спор, а тъй като нямало много подръжници на лутеровите идеи, в обект на антиреформистки преследвания се превърнали евреите и маврите. При това еврейските поданици не били никак малобройни и притежавали голяма част от богатствата в страната, били изкусни занаятчии и най-добрите търговци. Те живеели отдавна в Португалия и плащали високи данъци на кралете, поради което интересите им били често защитавани. Дон Мануел прекрасно разбирал колко изгоден източник на доходи е еврейската общност и първоначално нямал идея да я прогонва. Впоследствие ситуацията се променила – кралят искал да обедини под своята власт целия полуостров и поради това се стремял да получи ръката на принцеса Изабела¹, която била фанатичка и поставила като условие за брак изгонването на юдеите. През 1496 г. Мануел издал указ за прогонване на евреите от страната и те се принудили да емигрират най-вече в Италия, Нидерландия, Англия и Франция. В 1536 г. започнала да функционира португалската Инквизицията и съответно да осъществява аутодафета, които взели хиляди жертви. Тази своеобразна духовна цензура отнела възможността за творческо мислене, унижощавайки по всякакъв начин научния хуманизъм в тази велика епоха на географски открития и търговска експанзия, а с това пострадала и цялата икономика на страната.

Анализът на тези събития недвусмислено показва трудната политикогеографска обстановка, в която Португалската колониална империя в Изтока трябвало да се бори за своето съществуване. Освен това в океана вече бродели всякакви европейски кораби – холандски, английски, френски и скоро те щели напълно да изместят португалците от търговията в Ориента.

След отрезвяването от силния аромат на канелата и пипера португалците си дали сметка за това, което се случило през XVI в.² Оказало се, че по бреговете на Индийския океан Португалия построила система, опирайки се на невъзможна морска тактика, тъй като опорните точки в нея били доста отдалечени помежду си. Отвъдморската империя в Изтока била изградена без сърцевина, а отделните ѝ колонии и фортове били разделяни от огромни водни пространства. В очите на изпълнените с надежда хора в родината, империята изглеждала цялостна и величествена, но самата Португалия бавно пропадала и този процес нямало как да бъде спряно.

В източната част на империята ситуацията не изглеждала така, както трябвало да бъде според първоначалния замисъл. Всъщност малцина португалци, подобно на Албукерки, мечтаели за велика колониална империя. За повечето португалски командири Индия била един огромен пазар за подправки и екзотични стоки, а също и военна арена за демонстриране на сила, изразяваща се в непосилни данъци, грабежи, всякакви жестокости и лицемерие, което естествено настройвало местното население срещу нашествениците.

Португалската отвъдморска система в Далечния Изток изглеждала измамно силна и стабилна. При това където и да се настанявали португалците били прекалено изложени на контраатаки, за да успеят да се справят със сила. Романтичният ореол на някои автори на приключенски романи и порицанията на моралистите вероятно създали пресилена представа за насилието в едно по-скоро мирно начинание. То облагодетелствало всички онези, които участвали в експанзията, но за съжаление в твърде малка степен националната икономика.

¹ Принцесата била дъщеря на арагонския крал Фернандо и Изабела Кастилска

² В португалските летописи XVI в. е известен като “Златният век”

През 1594 г. командирът на малка португалска крепост в Персия написал злополучна докладна до краля, която започвала с жалбата, че укреплението му е направено от кал и всяка година трябвало да се строи наново след дъждовете. Обяснявало се още, че гарнизонът се състоял от повече наемници, отколкото португалци, за недостига на муниции и най-вече (нещо, което е твърде показателно) невъзможността бойците да се снабдяват с опиум. Този епизод прекрасно очертавал представата за живота на португалците в един от пунктовете на разпадащата им се система от военно-търговски бази.

Португалците в Индия получавали съответното възнаграждение от държавната хазна, поради което се считали за господари и не работели за сметка на многобройните роби, а търговските дейности предоставяли на индийците и маврите. По думите на някои писатели от епохата, португалските владения на изток били пълни с “тълпи от безделници, играещи зарове и карти и пушещи опиум”. Към средата на XVI в. от 16 000 португалци в Индия, можело да се разчита на не повече от две хиляди от тях в случай, че било необходимо да се привлече в армията и гражданско население. Между португалците много скоро се оказало, че има и предатели. Още през 1510 г., при обсаждането на Гоа, на страната на противниците се сражавала и малка португалска армия. Очевидно португалците воювали и един срещу друг.

Управниците в Индия съвсем не били безупречни. Там се озовавали предимно търсачи на приключения и всякакви авантюристи, които се стремели към бързо и лесно забогатяване. Разхищението на държавни средства и подкупите били обичайно явление в Ориента. След смъртта на Албукерки крал Мануел престанал да изпраща в Индия издигнати хора, тъй като се страхувал, че ако вицекралят затвърди положението си тук, щял да откаже да се подчинява на Португалия. И ако Албукерки не пожалил нито сили, нито средства за осъществяване на идеята за морско господство, то губернаторите, които дошли след него, гледали да забогатяят по най-бързия начин за сметка на местното население, държавата и сънародниците си.

В стремежа си за забогатяване португалците не се спирали дори пред открито предателство. Постъпките им скоро подкопали всякакво доверие към законите в страната. Процъфтявала и търговията с длъжности, която почти се легализирала, като съдиите открито взимали подкупи. Задържайки заплатите на моряците и войниците, чиновниците на краля търпеливо изчаквали момента, когато те щели да се съгласят на много по-малко възнаграждение.

През 1521 г. Мануел I починал и мястото му заел Дон Жуау III. Той бързо бил засипан с оплаквания за случващото се в Индия, което го накарало да замени губернатора Диогу Лопеш де Секвейра и да назначи на негово място Дуарте де Менезиш. Този губернатор се оказал още по-лош от предшественика си, а неговата подкупност и разхищение на финансови средства надминали всичко, което дотогава било познато.

Лисабонският кралски двор бил затрупан от нови оплаквания, молби за присъди и петиции. Жуау III се принудил да прати Вашку да Гама в Индия, за да наложи дисциплина и по-добра организация. Адмиралът се съгласил, като подобно на краля считал, че цялото зло идвало от недостойните хора, на които било поверено управлението на колониите в Изтока. За съжаление нито кралят, нито великият мореплавател могли да разберат, че проблемите в Португалска Индия били многобройни и трудно разрешими, а причините за неблагоприятията имали трайни, дълбоки корени.

Войните с Испания по море и суша не спирали във време, в което влиянието на реакционните кръгове на феодалната аристокрация и католическата Църква се засилвало все повече. При това през XVI в.

кастилският флот бил изключително силен и наречен “Непобедимата армада”, заради бляскавите си военни успехи в не една морска битка. Настъпилият упадък в търговията, флота и армията бил комбиниран с многобройни вътрешни конфликти. Португалският флаг вече губел морското си господство, когато армията на херцог Алба преминала границата, а испанската армада блокирала португалската ескадра по брега. Португалската войска претърпяла тежко поражение, което сложило край на династията Авиш. Кортесите се принудили да признаят новия крал и на 27 юли 1581 г. Фелипе II тържествено влязъл в Лисабон. Португалия загубила независимостта си и станала част от Испанската империя. Към Испания били присъединени и всички португалски колонии. Начело на страната, обхванала вече целия Пиринейски полуостров и в която Португалия все пак имала гарантирана административна автономия, застанал един от най-влиятелните европейски владетели.

Ако е сигурно, че Португалската отвъдморската империя вече представлявала едно повредено наследство, то очевидно пагубната външна политика на Испания ускорила и придала пропорции на катастрофа на разорението и краха ѝ. Единственият положителен момент било подобряване положението на Молукските острови, благодарение на кастилската помощ от Филипините, тъй като двата архипелага били близко разположени. Когато Португалия придобила независимостта си през 1640 г. и на престола се възкачил Жуау IV, първият Браганса, станало ясно, че епохата на португалското морско могъщество вече е отминала – старата слава на световна търговска сила оставала в миналото и не могла да бъде възвърната. Със загубата на Малака през 1641 г. португалското търговско и военно-морско господство в Изтока приключило.

Мнозина автори, писали по темата, смятат, че наследник на португалското могъщество в Изтока била Нидерландия. Действително отвъдморската ситуация в Ориента придобила изненадващ обрат към 1580 г., когато Португалия станала част от Испания, едновременно с обявяване независимостта на седемте протестантски провинции край бреговете на Рейн, Маас и Шелда. Най-важният холандски град – Амстердам, лесно поел ролята на фламандския Антверпен (който продължавал да бъде под испанска власт) като главно търговско пристанище за стоките, пристигащи от Индия. С други думи, към началото на XVII в. Амстердам представлявал това, което бил Лисабон през XV и по-голямата част от XVI в.

Първите новини за появата на холандски кораби в Ориента пристигнали в Гоа през 1597 г. и предизвикали основателна тревога сред португалското население. Това положило основите на многобройни битки между португалските първооткриватели и холандците. В 1619 г. новодошлите основали столицата си в Холандска Индия – Батавия на остров Ява¹, а към 1655 г. заладели португалия форт Коломбо на остров Цейлон. Скоро след това в Индийския океан се появил и силният английски флот. Британските колониални инициативи били възбудени от съблазнителния пример на холандските успехи в този плодотворен район. Англия и Нидерландия първоначално се насочили към Малайския архипелаг и Молукските острови, а впоследствие, насърчавани от търговските изгоди в Изтока и от явната португалска слабост, и други европейски народи – французи, датчани, започнали да проявяват нескрит интерес към изгодите, които предлагала Мусонна Азия.

Географските условия, историческото развитие, социалната обстановка и състоянието на икономиката в Холандия се различавали значително от тези в Португалия. Самата Нидерландия била много по-различна

¹ Джакарта

от всички останали страни на континента, тъй като, за разлика от повечето европейски държави, била почти изцяло зависима от външната търговия и морските дейности. Холандците, както никой друг европейски народ, отдавали огромно значение на това да бъдат свободни и успели хора, а това било във връзка с калвинизма, който те изповядвали.

Още в началото на XVII в. мнозина холандци започнали да разбират предимствата на задморската търговия и печалбата, която тя носела. Ето защо през 1602 г. била основана Холандската източноиндийска компания. Тя осъществявала търговска дейност в един огромен район между нос Добра Надежда и Магелановия проток, и от Кейптаун до Японските острови. Компанията разполагала със значителен ресурс – 150 търговски кораба, 40 военни фрегати и 10 000 войници. За кратко Нидерландия се превърнала в най-голямата търговска сила в света, елеминирайки португалците в някои от стратегическите точки по брега на Индийския океан.

В своите намерения холандците имали и важно техническо предимство – те създали нов за времето си кораб-флейта. Нидерландската флейта, наричана още “Летящият холандец”, била значително по-лека от португалската каравела и лесно могла да се движи срещу вятъра. За разлика от португалските колонизатори, холандците нямали никакво желание да покръстват местното население, нито да завладяват земите му. Те били водени само от едно – чистата печалба от търговията. Нидерландското търговско надмощие в Далечния Изток през този период било явно и то довело до осъществяването на холандско икономическо чудо¹, нещо което не било характерно дори за най-добрите години на Португалската империя. Успехът на отвъдморското начинание на Холандия естествено бил за сметка на португалските амбиции. Но това е вече история за един непознат дотогава новаторски модел на колониална политика, съвсем различен от архаичните разбирания на Португалия.

След средата на XVII в. португалската морско-търговска система в Изтока практически престанала да съществува. Португалците насочили икономическите си интереси към Бразилия, а след раздялата си с нея се опитали да запазят каквото могли от колониите си в Африка. В Ориента, където вече се намесили Нидерландия, Великобритания и Франция, като португалски владения останали само Гоа, Диу, Дамау, Източен Тимур и Макау.

Едва по време на диктаурата на Салазар² започнало да придобива популярност наименованието Португалска колониална империя. През първата половина на XX в. колониалното наследство било смятано за единственото все още доказателство за подвизите на португалците по време на славния период на експанзията. Към 1939 г. Салазар, който за кратко бил и министър на колониите, изготвил т.нар. Колониален закон, който изиграл важна роля в отвъдморската политика през този период. В него били уредени основните принципи на администрацията в обвързаните с Португалия задморски територии.

След Втората световна война обаче антиколониализмът бил наложен като фундаментален принцип от ООН и това дало тласък на движенията за независимост на колониите, което било прието от страни-метрополи като Великобритания, Франция и Нидерландия, тъй като именно те въвели механизми за дълготрайно икономическо влияние, а то им позволявало да запазят търговските си отношения с бившите колонии и след политическата им независимост. Променената международна обстановка предизвикала

¹ Холандия всъщност първа в Европа осъществила буржоазен преврат

² Португалски диктатор, управлявал страната в периода 1928-1968

външнополитически проблеми, с които португалското правителство трябвало да се справя, и те се проявили най-напред в обвързаните с Португалия територии на изток. Появата на независима Индия през 1947 г. обтегнало португалско-индийските отношения в “португалските” щати (Гоа, Диу и Дамау). Индийското правителство започнало военни действия, които довели до инцидента от Дадра и Нагар-Авели – два малки анклага, подвластни на Дамау, като през 1954 г. достъпът до тях бил блокиран. Шест години по-късно Португалия възвърнала властта си, след което макар и трудно португалците спрели т.нар. сатиаграхи, т.е. опитите на невъоръжени индийци да нахлуят в тези територии. Накрая правителството на Индия решило да прибегне до сила и в 1961 г. многобройни военни части навлезли в подвластните на Португалия области. Без изобщо да стига до военни действия, изправена пред смазващото превъзходство на противника, малочислената португалска войска бързо се предала.

Португалското колониално присъствие в Далечния Изток продължило с различна степен на влияние дълги години след първоначалното настаняване по бреговете на Индийския океан към началото на XV в. Португалският флот овладял някои ключови позиции като нос Добра Надежда, Ормуз и Малака. Това помогнало на португалците да осъществят активна търговия с източни стоки, които били препродавани в Европа на много високи цени, но тя обогатила само краля и придворната аристокрация. През целия период на търговския монопол в Ориента не могла да бъде създадена силна буржоазия, която да усвои капиталите от изтока и да ги включи в процеса на производство, превръщайки ги във финансов ресурс. Икономическата слабост на Португалия довела до загубата на независимостта ѝ в периода 1580-1640, когато тя била завладяна от Испания – испанско притежание станали и португалските колонии. Всъщност в Далечния Изток португалските вицекрале не могли да създадат колониална империя и да я подчинят на властта си, а се задоволили само с изграждането на фактории по бреговете на Индийския океан, поради което задморската им система придобила точков характер. Търговските пунктове трябвало да бъдат бранени от военни кораби, което в следващите години станало все по-трудно. Когато Португалия възвърнала независимостта си се оказало, че морското ѝ господство вече било силно застрашено от бързия и маневрен холандския флот. Холандците се настанили в подвластните на Португалия територии и напълно разстроили португалската търговия в района. Във връзка с това Португалия активизирала колонизацията на Бразилия и създала няколко колонии в Африка. В Азия, макар и по-скоро символично, португалската администрация задълго се задържала в Източен Тимур и Макау, но всъщност величието на страната като морска и търговска сила останало в миналото.

Загубата на Гоа отбелязала края на португалското присъствие в Индия. Този пристанищен град, столица на империята в Ориента, бил под португалска власт повече от четири века. Въпреки огромното му историческо и духовно значение португалското общество останало някак безучастно и приело поражението съвсем спокойно, като били организирани само някои малки демонстрации на недоволство.